

**TÜRK EDEBİYATINDA TAŞRAYA ÇIKIŞ:
ALİ KEMAL'İN ROMANLARI**

*Süheyla YÜKSEL **

ÖZET

Ali Kemâl, daha öğrencilik yıllarında gönderildiği Halep'te iki roman kaleme almıştır. Roman türü açısından birçok eksiklikleri ve acemilikleri olan bu eserler, 1890'lı yılların Halep'ini yansıtmaları açısından dikkat çekicidir. Bu yazıda, eserlere yansıyan Halep şehri ve sosyal hayatı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ali Kemâl, taşra, sürgün, mekân, sosyal hayat

**GOING TO PROVINCES IN TURKISH LITERATURE:
THE NOVELS OF ALİ KEMAL**

ABSTRACT

Ali Kemal was exiled to Halep in 1890. He wrote two novels in Halep. Their name's are İki Hemşire and Çölde Bir Sergüzeşt.

These novels are interesting because they are about Halep.

Key Words: Ali Kemal, Halep, exiled, Turkish Literature

* Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, syuksel58@hotmail.com

Giriş

Ebuzziya Tefvik, Mustafa Fazıl Paşa'nın sürgün edilmesini anlatırken:

“Bir iki gün sonra bir şayia daha dolaşmaya başladı: Mustafa Fazıl Paşa Osmanlı Devleti sınırları dışına çıkarılmıştı! – Bu şayanın şekli, halkın alışık olduğu cezalandırma şekillerine uymadığından- buna bir mana verilemiyordu. Çünkü bir paşa, bir bey, bir efendi uzaklaştırılır, sürgün edilir. Edilir amma mutlaka Osmanlı memleketlerinden birine, yani vatanından (oturduğu yerden) uzak düşmek tabii bir ceza olduğundan, İstanbullu ise taşraya ve taşralı ise memleketinden başka bir yere gurbete sürülür.

O güne kadar ‘memlekette kovulma’ namile bir ceza görülmemiş idi. Fransızca bilenler buna ‘expatrier’ ‘vatan dışına gönderme’ diyorlardı.

İşidenlerin çoğu bu cezaya gülüyor ve Paşa, zenginliği ve malı ve mülkü ile meşhur olduğundan, ‘O, nereye gitse Padişah gibi yaşar!’ diyordu” (Ebuzziya Tefvik 1973, 11-12).

1866 (1282) yılında gerçekleşen bu sürgün hikâyesi belki sürgün yeri açısından ilktir; fakat Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ilk sürgün olmadığı gibi son sürgün de değildir.

Demirtaş Ceyhun, sürgün yeri meselesine farklı bir açıdan bakar; “Aydınlarımızın halklarıyla, yaşadıkları yerlerde, Anadolu’da yüz yüze gelmeleri ise, ilk kez Trablusgarp ve Balkan Savaşı yenilgilerinden sonra olmuştur, gördüğümüz kadarıyla. Daha önceleri, kendilerine karşı gelen aydınları Fizan’a, Yemen’e, Taif’e süren sultanlar bu yenilgilerle o yerleri veya o yerlerle ilgili yetkilerini yitirince, artık çaresiz, sürgün yerlerini Anadolu’dan seçmek zorunda kalmışlardır” (Ceyhun 1996, 24) der. Bu iddiayı desteklemek mümkün değildir. Mesela, İzzet Molla 1829’da Sivas’ta sürgünken ölmüştür. “Müstecabizade İsmet o sırada Konya’da sürgünde bulu-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

nan Ebuzziya Tefvik ve diğer bazı zevâtle haberleştiği jurnal edilince beş yıl kalebentliğe mahkûm edilmiş İzmir valisi Kâmil Paşa'nın delâletiyle esasen Bodrum olan sürgün yeri Midilli olarak değiştirilmiştir" (Gürsoy 1982, 9). Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Dolayısıyla Anadolu'ya sürgünleri Trablusgarp (1911-1912) veya Balkan (1912-1913) Savaşları sonrasına taşımak doğru değildir. Diğer taraftan Cevat Şakir gibi, menfasını sevip orada kalmak isteyenler de vardır (Acehan 2007, 21).

Siyasi, sosyal hayatımızı derinden etkileyen sürgün meselesinde dikkat çekici bir başka nokta ise menfinin konumudur. Bu kişiler zaman zaman kalebentliğe mahkûm edilmiş olsalar bile çoğunlukla İstanbul'dan (veya yaşadığı yerden) uygun bir görevde istihdam edilmek üzere uzaklaştırılırlar ve kendilerine bir miktar maaş bağlanırdı.

Hangi konumda ve nerede olursa olsun sürgün edilmiş, sürgüne giden ve çevresi için üzücüdür, bununla birlikte aydınımızın imparatorluğun sınırları içerisinde fakat merkezden uzakta olan yerlerini tanımasını sağlamış, bu kişilerin menfalarından gönderdikleri mektuplar, oradaki izlenimleri veya şahit oldukları olayları hikâye edişleri ve bunların değerlendirilmesi edebiyat araştırmacıları için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur.

Mahalle mektebinden sonra Kaptanpaşa Rüşdiyesinin, Gülhane Askeri Rüşdiyesinin, Sülemaniye Camiiindeki derslerin ve ilk gençlik yıllarında annesinin ısrarı üzerine girdiği Mekteb-i Mülkiyenin¹, kabına sığmaz öğrencisi Ali Kemâl (Ali Rıza)² daha öğrencilik yıllarında Halep'e gönderilmiştir. *Ömrüm'de* , "O zaman ben ondokuz yaşında idim" (Ali Kemâl 2004, 161) der, fakat yazar, 1867 doğumludur ve 1889'da Halep'e gönderilmiştir. (Uzun 1989, 405-408) Onun Halep'teki iz-

¹ Ali Kemal, daha sonra bu okulda Siyasî Tarih Müderrisi olacak ve dersleri ilgiyle takip edilecektir, (Çankaya 1968-1969, 938).

² Asıl adı Ali Rıza olan Ali Kemal, Mülkiyeye devam ederken sınıfında Ali Rıza isimli başarısız bir çok öğrenci arkadaşı olduğunu ve bundan rahatsızlık duyduğu için, matbuatta kullandığı Kemal mahlasının başına Ali'yi ekleyerek, kendisini bu isimle benimsettiği söylemektedir (Çankaya 1968-1969, 938).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

lenimleri, işittikleri, edebiyatımıza iki eser kazandırmıştır³. Bunlar roman türü açısından (uzun hikâye de denilebilir) birinci derecede önem taşımaları bile 1890'lı yılların hemen başında, merkezden uzakta bir yer, bir ölçüde de bir sürgün yeri olan Halep'i tanıma açısından dikkat çekicidir.

Ali Kemal'in Halep'teki Sergüzeşti

Ali Kemâl, *Ömrüm*'de Halep'e gönderilmeden önceki tutukluluk günlerini anlatırken bu sürecin sürgünle biteceğini bekliyormuş gibi değildir; hatta açıkça, affedilmeyi beklediklerini fakat (Abdülhalim) Memduh'un fevri davranışlarının kendilerini bu sona götürdüğünü ifade eder. (Ali Kemâl 2004, 156-158)

Her ne şekilde olursa olsun, Ali Kemâl ve arkadaşlarına "Biraz münasip memuriyette istihdam olunmak üzere ayrı ayrı vilâyetlere gönderileceği tebliğ olunur" (Ali Kemâl 2004, 157). Ali Kemâl ve arkadaşı Fahri için bu vilâyet Halep'tir ve yazar, Fahri'den bir hafta sonra İskenderun üzerinden Halep'e gitmek üzere bir Rus vapuruna bindirilir. Annesi ve kız kardeşleri ile yola çıkan Ali Kemâl'in yanında Konya'ya sürülen ve Mersin'de vapurdan incek olan Abdülhalim Memduh da vardır. Ali Kemâl ve ailesi İskenderun'da vapurdan iner. İskenderun'dan Halep'e iki gün süren bir kara yolu ile ulaşılır. Bu yolculuk esnasında tanıştıkları bir ailenin büyük kızı Seher, daha sonra yazarın *Çölde Bir Sergüzeşt* isimli eserinin kahramanı olacaktır.

Ali Kemâl ve arkadaşı biner kuruş maaşla vilâyet maiyetine verilirler, Ali Kemâl Mekteb-i İdadî'de dersler de verir. Üçüncü yılın sonunda tertip edilen bir programda Ali Kemâl'in şiiri okunur, son derece parlak geçen bu tören İstanbul'da duyulur ve dedikodular olur. Yine o yıllarda Maarif Nezaretinin okul kitapları için açtığı bir yarışmada Ali Ke-

³ Ali Kemâl'in *Fetret* isimli eseri, mekân açısından bu yazının hedefine uzak olduğu için değerlendirilmemiştir. Bu eser M. Kayahan Özgül tarafından günümüz alfabesine aktarılmış ve eser hakkında detaylı bir değerlendirmeye, Hece Yayınları arasında 2003 yılında yayımlanmıştır.

mâl'in ilm-i ahlâka dair kitabı birinci olur. Maarif Nezâreti, yazarın kimliğini anlayınca görevine son verilmesini ister; fakat Maarif Müdürü Tosun Paşa-zâde Tevfik Bey bu emri uygulamaz.

Kendisi gibi ileri fikirli gençlerle arkadaşlık ettiğini söyleyen Ali Kemâl, Halep'in sosyal yapısını da gözlemlemiştir. Hatırasında, o yıllarda Halep'te, zenginlikleri ve ikballeri zaman zaman değişen Müslüman ailelerden, şehrin emlakini ellerinde tutan Hıristiyan ailelerden, kimi aslen İtalyan, kimi Fransız ve kimisi de İspanyol olan ecnebilerden, şehbenderlerden söz eden Ali Kemâl, bu ailelerin düzenledikleri eğlencelerden, davetlerden de bahseder. Gerçekten müdavimi midir bilinmez; fakat zaman zaman bu davetlere katıldığı ve hatta bu davetlerden hoşlandığını açıklamakta bir mahzur görmez. *İki Hemşire* isimli eserinin kahramanlarından ikisi bu davetlerde belki bizzat tanıştı veya uzaktan gözlemlediği iki gayrimüslim genç kızdır. Arkadaşı Fahri'nin katıldığı ve intiharını hazırlayan içki ve kumar partileri ve sefahat âlemi Ali Kemâl'in *İki Hemşire*'sinde eleştirdiği Halep'in bir başka yüzüdür. Vilayetteki görevi gereği şehrin dışına da çıkan ve hatta tahkikat için çölde aşiretlerin peşine düşen Ali Kemâl, "Gençliğimin beş altı senesini Halep'te geçirdimdi, Fırat vadisinden Asi kenarına kadar çölleriyle, mamureleriyle, saraylarıyla, cüneyneleriyle (küçük bahçeleriyle) bütün o garip yerleri karış karış gezdimdi" (Ali Kemâl 1329, 200-201) demektedir.

Diyebiliriz ki 1890'lı yılların ilk yarısındaki Halep'in ve hatta çevresindeki küçük yerleşim birimlerinin idarî, sosyal yaşantısı Ali Kemâl'in eserlerinin satır aralarında bulunabilir. *Ömrüm*'de şehrin daha çok yönetim kadrosu ve buralarda olup bitenler anlatılırken *İki Hemşire*'de şehrin iki farklı dünyası Müslüman ve gayrimüslim kesim arasındaki yaşayış, refah ve kültürel farklılıklar dört genç kızın hayatından bir kesitle dile getirilir. *Çölde Bir Sergüzeşt*'te ise Ali Kemâl, Halep dışına çıkar, bir memlahadaki yaşantıya, ahlaki ve idari bozukluklara dikkat çeker ve kahramanı vasıtasıyla bir sürgünün İstanbul özlemine, yaşadığı mekâna yavaş yavaş alışınca veya alışmak zorunda kalınca da bu özlemin yerini farklı bir dünyaya olan hayranlığa dönüştüğünü anlatır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Bir Safha-i Şebab: İki Hemşire ve Çölde Bir Sergüzeşt⁴

Ali Kemâl'in, *İki Hemşire ve Çölde Bir Sergüzeşt* isimli eserleri 1913 yılında *Bir Safha-i Şebab* adıyla ve bir arada ikinci defa yayımlanmıştır. Yazar, bu baskı için kaleme aldığı "Bir İki Söz" de eserlerle ilgili olarak, "Bu iki hikâye şebabımdan, hatta evvel şebabımdan bir safhadır, Halep'te geçirdiğim bir ömr-i garibin hazin, fakat munis bir hatırasıdır. Hikâyenüvis değilim, ancak o vak'alar, hemen gözümün önünde cereyan etti, başımdan geçti, o kadar ki o eserleri yazmağa beni adeta cehren sevk eyledi" (Ali Kemâl 1329, 3)⁵ der.

Bu ifadeler eserlerdeki vak'aların yaşanmışlığının birer delilidir. Yazar, romanın şahıslarını tanıdığı kişilerden seçmiş veya romanının şahıs kadrosunu kurarken onlardan etkilenmiştir. Eserlerin zamanını ise yazarın hayat hikâyesinden ve romanlardaki zaman ifadelerinden tespit etmek mümkündür. Eserlere bu açıdan bakınca karşımıza; Ali Kemâl'in Halep'e sürgün edildiği 1889 yılı, *İki Hemşire*'nin ilk baskısının "İfade-i Muharrir"inin sonundaki Halep: 4 Haziran 1310 (16 Haziran 1894) tarihi, yine bu eserin ilk cümlesindeki "Şimdi dört sene oluyor" ifadesi ve *Çölde Bir Sergüzeşt*'te yer alan mektupların sonundaki 1311 (1895) tarihleri çıkmaktadır. Bu tarihler bizi 1890'lı yıllara götürür. Eserlerin mekânı ise Halep ve Tedmür Harabeleri'nin çok yakınındaki bir memlahadır.

Halep ve çevresini Ali Kemâl'in izlenimleriyle takip edebilmek için *Çölde Bir Sergüzeşt*'le konuya girmek gerekir. Yazar, bu romanında İskenderun'dan Halep'e giderken tanıştığı ve yolculuk yaptığı bir ailenin yaşadıklarını ailenin büyük kızını merkez alarak anlatmıştır. Yazar, kahramanları tanımış,

⁴ Ali Kemâl'in bu iki eseri önce ayrı ayrı yayımlanmıştır. **İki Hemşire**, Malumat Kütüphanesi, Kostantiniyye 1315, **Çölde Bir Sergüzeşt**, (Halep 1895, İstanbul 1900) (Ali Kemâl 2004, 162)

⁵ *Çölde Bir Sergüzeşt* ve *İki Hemşire*'den yapılan alıntılar, bu eserlerin *Bir Safha-i Şebab* adıyla yapılan 1329 tarihli baskısından verilecektir. Tekrara düşmemek için, alıntılardan sonra yalnız sayfa numaraları verilecek, yazarın ismi ve eserin yayımlanış tarihi verilmeyecektir..

fakat başlarından geçen olaylara şahit olmamış, sonradan işitmiştir. Ali Kemâl, işittiği bu olaylara roman kahramanına yazdığı mektuplar vasıtasıyla derinlik kazandırmış ve kendi duygularını katmıştır. Hatta roman "Hayriye Hanım'dan Seher'e gönderilmek için gelen mektup, Subhi Efendi'yi bulamayınca bir iki sene nahiyenin müdiriyyet odasında süründükten sonra pejmürde bir halde bir merak sahibinin eline düştü. Bu hikâyeye me haz oldu. Takriben şöyle idi" (s. 194) cümlesiyle bitirilmiş ve muhtemelen hayalî olan bu mektubun metni verilmiştir. Seher'in arkadaşlarına gönderdiği mektuplarda bir sürgünün Halep ve çevresiyle ilgili ilk izlenimlerini bulmak mümkündür, arkadaşlarının Seher'e gönderdiği mektuplarda ise İstanbul mirasyedileriyle, ahlâki zaafiyetleriyle anlatılmaktadır.

Eser İskenderun'da başlar. Romanın kahramanı Seher, küçük kız kardeşi Nevber ve üvey annesi Safvet, İskenderun'da gemiden indikten sonra babasının (Suphi Efendi) kendilerini almak için göndereceğini söylediği kolcuyu beklerler. Suphi Efendi'nin daha önce görevinde bir suistimali olmuş, o yüzden bir süre işten el çektilmiş ve nihayet Halep'e bağlı bir nahiyede vazifelendirilmiştir. Üç kişiden oluşan bu ailenin durumu, orada Halep'e gitmek için bulunan büyük bir ailenin dikkatini çeker ve onlara yardım ederler, Halep'e birlikte giderler. *Ömrüm*'deki anlatımlardan, nüfuz sahibi olarak belirtilen bu ailenin Ali Kemâl, annesi ve kız kardeşleri olduğu anlaşılmaktadır.

İskenderun'dan Halep'e iki günde gidilebilmiştir, eserde Seher'in yol izlenimleri olarak verilen bu satırlardaki duygular tabii ki Ali Kemâl'e aittir:

"Belan (Beylan)'ı geçtiler, ikinci konağa doğru ilerlediler. Seher arabanın penceresine dirseğini dayadı. Melûl melûl o âlemi temaşaya koyuldu. Güneş çoktan tulû etmişti. Yolun sağında, solunda bazı ağaçlar vardı. Etraf baştanbaşa ova idi. Bir tarafta beş, on keçi yavrusunu önüne katmış küçücük iki çoban çocuğu aheste aheste yürüyorlar, yolda geçen arabalara manidar manidar bakıyorlardı. Va-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

dinin nihayetinden muğlâk bir sada geliyordu. Biraz sonra bu manzara bir parça değişti: Yolun azıcık ötesinde bir eşeğe binmiş çatlak bir sesle maval okuyan bir köylü gidiyordu. Kucağında bir nevzad olduğu halde koncları kısa, fakat hacmi ayaklarına nispeten gayet geniş bir hantal çizme giymiş, ellerinden, yüzünden başka her cihetini iyiden iyiye setretmiş bir kadın da bu köylüyü zahmetle takip ediyordu. Eşekteki kocası, zahmetle yürüyen karısı, idi. Hatta bazen eşek şöyle böyle biraz ilerleyip de kadın geride kalınca herif kızıyor, bağırıyordu" (s. 107).

İskenderun-Halep yolunun fizikî özelliklerinin yanı sıra yörenin sosyal yapısının da ifadesi olan bu manzara, zamanla yerini tamamıyla çıplak bir vadiye bırakacak ve bu da Seher'in gözüne "pek adi görünecektir" (s. 108).

Halep'e geldiklerinden ancak on gün sonra Suphi Efendi'nin gönderdiği kolcu onları bulur ve bu küçük aile için çölün derinliklerine doğru bir yolculuk başlar. "Çöl, Seher için, intihatsız bir vadi-i garabettir" (s. 109), arkadaşına yazdığı mektupta deniz yolculuğunun kendisine kelâl verdiğini söyleyen Seher kara seyahati ile ilgili duygularını "Git git daima bir düz ova, telgraf direklerinden başka ziynet yok. Günlerce kat-ı merâhil ediyorsunuz da bir dere, bir dağ, bir meşcere manzurunuz olmuyor. Ağaçsız bir iklim bana hoş gelmiyor" (s. 112) sözleriyle anlatmıştır.

Yazar, Seher'in çöle bu bakışını, onun henüz bu manzaradan zevk alacak nazar-ı şairaneden yoksun oluşuna bağlar. Nitekim Seher, zamanla bu bakışa sahip olacaktır.

Yine bu mektuplarda Seher, İstanbul'dayken kapılarının önünden geçen develere merakla, sevinerek baktığını fakat geldiği yerde develerin ve hatta sevimli deve yavrularının bile hoşuna gitmediğini belirtir ki bu, aynı objeye, aynı kişinin farklı bakışını gösterir. Bu farklılığın sebebi içinde bulunulan şartlardır, fakat İstanbul'dan uzak diyarların ne denli romantik göründüğünün, şartlar değişince bu romantizmin yerini acı gerçeklere bıraktığının da ifadesidir. "Hülâsa bu havalinin hiç-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

bir şeyini sevmedim" (s. 113) diyen Seher için buraları merak etmenin de hiçbir anlamı yoktur.

Seher'in babası, Tedmür Harabeleri'ne yakın memlahada görevlidir. Anlatılan hikâyedeki nahiye gerçekten burası mıdır bilinmez fakat yazar, bu olayı romanlaştırırken dinledikleriyle yetinmemiş olayın kahramanı Seher'in psikolojik tahlilleriyle eserini derinleştirmeye çalışmıştır. İşte bu psikolojik derinlik mekân-insan kompozisyonu ile sağlanmaya çalışılmıştır. Bunun için de Harabeler eserde önemli yer tutar. Yazar, kahramanının psikolojik tahlilleri için daima bu Harabeler'i kullanır.

Tedmür Harabeleri'nin mekân olarak seçilmesi ve bu mekânın kahramanın psikolojisi üzerinde büyük etkisinin olması tesadüf değildir.

Öncelikle Ali Kemâl, Halep'te sürgündür ve vilayetteki görevi gereği Halep ve çevresini gezmiştir. Hatta, Halep'ten Rakka'ya gittiği sırada Tedmür Harabeleri'ni gördüğünü ve orada karşılaştığı bir kızın bakışlarından etkilendiğini, onun için bir şiir yazdığını bu eserin sonundaki "Hatime"de anlatır (s.201-208).

Diğer taraftan Volney'in Tedmür Harabeleri'ne⁶ dair bir eseri vardır. Tanpınar, bu eserle ilgili olarak "Volney'in Tedmür Harabeleri isimli eseri var, Tanzimat'ta bizde çok sevildi. Garp romantiklerinin eski şehirlere ve harabelere karşı zaafı vardı." demektedir. (Tanpınar 2004, 38). "Fransa Müelliflerinden 'Volne' (Volney) Nam Zâtın 'Le Rüvin de Palmir' (Les Ruines de Palmyre) Unvanıyla Yazmış Olduğu Makalattan Bazı Fıkraların Tercümesidir, 1288 (1871)" şeklinde Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu'nda, (Özege 1971, 419) künyesi

⁶ Volney'in bu eseri, Samim Kâzım Akses tarafından Dünya Edebiyatından Seçmeler Fransız Klasikleri serisinden 1946'da *Harabeler Yahud Tedmür Harabeleri* adıyla dilimize aktarılmıştır. Aynı eser, bu çalışma temel alınarak 1999 yılında, Egemen Berköz tarafından *Yıkıntılar ya da İmparatorluklardaki Derin Değişiklikler Konusunda Düşünceler* adıyla Cumhuriyet Gazetesi tarafından yeniden yayımlanmıştır. Ayrıca eserin N. Dijle tarafından yapılan çevirisi 1996 yılında *Harabeler (İmparatorluk Devrimleri Üzerine Düşünceler)* adıyla Doz Basım-Yayın Ltd. Şti. tarafından yayımlanmıştır.

verilen bu eserin mütercimi verilmemişse de muhtemelen Ayetullah Efendi'dir.

Ali Kemâl'in zaten gördüğü ve etkilendiği bu mekânı eserinde kullanmasında bu tercümenin ve etkisinin izlerini de aramak gerekir. Nitekim Seher, bu Harabeler'le ilgili bazı makaleler okuduğunu belirtmiş ve hatta eserin bir bölümünde "Geçen gün kitaplarımın arasında Harabeler'e dair Fransızca-dan mütercem bir eser buldum (s. 133) demiştir.

Diğer taraftan, Abdülhak Hâmit, ağabeyi Abdülhak Nasuhi Bey'in Volney'in Tedmür Harabeleri isimli eserini çevirdiğini⁷, bu eserden çok etkilendiğini "Benim ilk defa edebiyata heves edişime biraderimin bu tercümesi sebep olmuştur. Onu okuya okuya edebiyatla iştiğal etmeye başladım" (İnal 1988, 1106) ifadesiyle anlatmıştır.

Zaten psikolojik bir çöküntü içinde olan Seher, Harabeler'i ilk gördüğü zaman hayal kırıklığına uğrar. Daha önce okuduğu yazılardan etkilenecek bu Harabeler'e ilgi duymasının sebebinin yazının üslubu olduğunu düşünmeye başlar. Tedmür Harabeleri hakkındaki görüşlerini arkadaşına yazdığı mektupta dile getiren Seher'in Harabeler'e dair ilk izlenimleri sathidir:

"Hani okurduk, işitirdik: Bu cihetlerde seyahat pek latif olurmuş, bu Harabeler'i görmeğe Avrupa'dan seyyahlar gelirmiş! Bu seyahatte zahmetten başka bir şey yok. Harabeler ise bence bir muamma! Üst üste taşlar, taş direkler...Tasavvur et yahut vâsi bir vadi baştan başa düz, baştan başa toprak, yalnız bir köşede bir tepe. O tepede harap ve türab olmuş, yerle yeksan olmuş binalar, taş yığınları tahayyül et. İşte bundan ibaret! Ben bir şey anlayamadım. Belki nazar-ı şairaneden bî-nasibim. Belki fikr-i felsefeden mahrumum..âh," (s. 113).

Seher'in Harabeler karşısındaki bu ilgisiz tavrı daha sonra değişmiş, Harabeler'de bir mana, bir hikmet keşfetmeye

⁷ Bu çeviri yayımlanmamıştır.

başlamış ve hatta bu manzara ona “Bunlar ne imiş, ne olmuş? Biz neyiz, ne olacağız?” (s.117) sorularını sordurmuştur.

Yazar onun bu tavrını, “Öyle ya felsefe yalnız kitaplardan okunmaz, kainat da bir kitap hükmündedir. Böyle menazır ise o mecelle-i celilenin en parlak, en müfit faslıdır. Üstad tabiat yardım ederse bu mektepte tahsil daha metin daha mükemmel olur. İşte Seher bu tahsilin peşinde idi”(s. 117-118) şeklinde romantiklere has bir tavırla açıklar. Çünkü romantik anlayışa mensup yazarlar, tabiatın sadece güzelliğini ve ihtişamını anlatmakla yetinmemişler, tabiatı keşfetmeye çalışmış, görünenin arkasındaki görünmeyeni aramışlardır.

Yaşadıkları genç kızın fikren ve ruhen olgunlaşmasını sağlamış, yazar bu değişimi ifade için mekân olarak Tedmür Harabeleri'ni seçmiştir:

“Harabeler'den gittikçe zevk alıyorum. Bu âlemde gurub tenezzühleri pek suzişli oluyor. Hele kalbim de hüzn ile muhat ise daha ziyade inbisat buluyorum. Bu ihtisâsât tabiatın hükümünü anlayamadığım hafayâsı mıdır? Nedir? (s. 133).

Yalnızlığı yaşayan, sevmek ve sevilme ihtiyacı hissedilen Seher “def-i gam için Harabeler’e koşar, Harabeler ona her şeyin geçici olduğunu ihtar eder, fakat oralardan ayrılınca Seher aynı hisleri yeniden yaşar. Yazar, kahramanının psikolojik çözümlemesini de yine Harabeler'den hareketle yapar:

“İşte ıssız bir harabede, felsefe ile şiir ile lebalep bir ibretgâhta yüksek bir noktadan guruba karşı bu zemin-i ibhamı, o beyaban-ı ihtişamı temaşa eden şu bi-kes kız böyle bir fitrat-ı meziyette olduğu için o âlemden zevk alıyor, ruhuna gıda, neşe buluyordu” (s. 180).

Seher, Tedmür Harabeleri'ne yalnız felsefi bir derinlikle bakmaz, burada zaman zaman konaklayan bedeviler de onun ilgisini çeker ve onlara sempati beslemesine vesile olur:

“Harabeler'in etrafını urban ile, çadırlarla, develerle muhat görürsem daha ziyade mahzuz oluyorum. Araplar bilmem nedendir? Hoşuma gidiyor, bazen bu taife pek necib pek

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

kibar oluyor.” (s. 134) der. Yazar bu vesileyle de romanın sonuna okuyucuyu hazırlar. Seher, daha sonra bu Harabeler’de bir Arap şeyhinin oğlu ile karşılaşacak, ilgisini çekecek, şeyhin oğlu da onu beğenecek ve nahiye müdürü vasıtasıyla istetecek ve biraz tereddütten sonra teklifi “mübhem bir saadet-i aile emeliyle” (s. 189) ve araya giren kalbinin anlaşılmaz bir meyli ile kabul edecek, “badiye-i bî-nihayeye dalacak, medeni dünyada kendisinin ve arkadaşlarının bulamadığı mutluluğu “mutlak asil, necip saf bir Arap dilaverinin çadırında” (s. 190) arayacaktır. “Medenî bir iklimde büyümüş, az çok mektep ve tahsil görmüş, talepkâr-ı maarif bir kız için böyle her türlü nefâis-i medeniyeden tecridi fikren pek ağır, pek zor”(s.190) olan bu durum tabii ki bir kaçıştır. Bedevilerin yaşantısına duyulan bu özlem, medeni dünyayı kirlenmiş ve çirkin görme, bu iki farklı dünyayı karşılaştırma ve kararın birincisinin lehine verildiği romantik bir bakıştır. Çünkü “İçinde yaşadığı toplumla doğru dürüst diyalog kuramayan romantik sanatkârlar, çoğu zaman hayalî beldelere, ıssız yerlere, tarihe ve tabiata kaçarlar” (Çetişli 2003, 74).

İstanbul, Seher için medeni iklimi temsil eder. Aslında orada çok mutlu günler geçirmiştir, fakat oradan ayrıldıktan sonra arkadaşlarının başlarına gelenler genç kızın o dünyadan nefret etmesine sebep olur. Seher, İstanbul ve geride bıraktıkları ile ilgili bilgileri arkadaşından aldığı mektuplardan öğrenir. Yanlarında bulunmaktan çok büyük zevk aldığı hemen hemen bütün arkadaşları mutsuz evlilik yapmışlardır. Haksızlığa, kadir bilmezliğe uğramışlar; kumarbaz ve mirasyedilerle karşılaşmışlar, kendi servetlerini tüketmişlerdir. Buldukları nahiyede de durum aynıdır. Seher’i isteyen bir kâtibin evli olduğu ve yaptığı ahlâksızlıklar, yine Seher’le evlendirilmek istenen bir müdürün oğlunun da frengi olduğu ortaya çıkmıştır. Demek ki medeni dünyadaki insanlar dürüst değildir, mutlu değildir. Oysa Seher çölde yaşayanları daha dürüst ve güvenilir olarak düşünür. Bu dünya ise bilinmezliklerle doludur. Belki de bu sebeple Seher için daha caziptir. Bu bakış açısında bilinmeyen dünyalara özlem ve hayranlık vardır.

Seher’in verdiği bu karar, doğal hayatı medeniyete tercih eden, medeniyetin insanları kısınc ve kötü yaptığına ina-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

nan, romantik akımın önemli temsilcilerinden J.J. Rousseau'yu çağırıştır. Türk edebiyatında böyle bir tercih Abdülhak Hâmit'in "Sahra"sında (1879) da yapılmış, Hâmit tanımadığı halde köy hayatını (bedevîlerin yaşantısını) şehir hayatına (beledîlerin yaşantısına) tercih etmiştir. Abdülhak Hâmit'in Sahra'daki tercihinin Ahmet Midhat Efendi *Bahtiyarlık*'ta⁸ yapar. Ahmet Midhat bu eserinde, karşımıza biri şehir, diğeri kır hayatını tercih eden iki kahraman çıkarır. İkincisini tercih eden Şinasi'yi Bursa'da Bozöyük yakınlarında bir köye yerleştirir ve ideal bir çiftlik kurdurur.

Orhan Okay, *Bahtiyarlık*'ı şiir sahasında örnekleri görülen kır hasreti ve köy özentsinin nesir sahasında geç kalmış bir örneği olarak görür ve "Bu tabiatın sinesinde yaşama özenti, Tanzimat'ın ikinci devresinde, romantik bir tarzda şiirimize girer. Hâmit'in *Duhter-i Hindû*'su, daha sonra ve bilhassa *Belde*'ye mukabil yazdığını söylediği *Sahra*'sı kır hayatının apolojisi gibidir. Bu paralelde, Recaizade'nin *Nağme-i Seher* ve *Zemzeme*'sini, hattâ daha sonra Muallim Naci'nin, sahasında büyük bir başarılı adım olan *Köylü Kızların Şarkısı*'nı zikretmek gerekir." (Okay 1990, 111) der.

Konuya siyasi boyuttan bakarsak, yaşanan ortamdan hoşnutsuzluk, başka diyarlara duyulan özlem, değerinizin bilinmediğini düşünmek olarak özetleyeceğimiz bu düşünceler o yıllardaki birçok aydının bakış açısını yansıtır. İstibdadın gölgesini hisseden, gidişattan memnun olmayan bu aydınlar ya kendi istekleriyle yurdu terk etmişler ya da, Ali Kemâl gibi, terk etmek mecburiyetinde bırakılmışlardır. Seher'in İstanbul'a olumsuz bakmasının sebebini bu ruh hâlindeki Ali Kemâl'in İstanbul'a bakışı olarak yorumlayabiliriz.

Yazarın Seher'e sözünü emanet ederek söylediği Hara-beler'le ilgili ilk ve son intibalar da büyük ihtimalle Ali Kemâl'e aittir.

Çölde Bir Sergüzeşt'te anlatılan mekânın yerli halkı Araplardır; fakat o yıllarda Halep, Osmanlı toprağıdır ve dev-

⁸ Bu eser Ahmet Midhat Efendi'nin Bütün Eserleri serisinde basılmıştır. Ahmet Midhat Efendi *Hayret – Bahtiyarlık* (Haz. Nuri Sağlam) Bütün Eserleri Romanlar X, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000

let, memurlarını buralara gönderir. Nitekim romanın kahramanlarının orada oluş sebebi de böyle bir görevdir. Eserde, yerli halktan hemen hemen hiç bahsedilmez. Sadece nahiye müdürünün, kâtibinin, kolcularının ismi geçer. Bedeviler de, Seher'in gözlemleriyle okuyucuya sunulur.

Eserde söz konusu edilen devlet memurlarının çoğu kötü meziyetlere sahiptir.

İsmi geçen ilk devlet memuru Seher'in babası Suphi Bey'dir. Adı bir suistimale karışmış, birkaç yıl görevden uzaklaştırıldıktan sonra "tenzil-i rütbe" ile buraya gönderilmiştir.

Diğer devlet memurlarının birçoğu için de benzer şeyler söylenebilir: Mesela, "bir aralık memleha kitabetine Recep Efendi isimli bir genç tayin olunur, (...) memlaha küçük bir yerdir, tabii herkes birbirini çabucak görür, bilir, ...Seher pederinden memlahaya yeni, genç bir kâtibin geldiğini işitince emele düşer, (...)lakin halini saklar (...)Recep Efendi ise daha Suphi Efendi'nin böyle güzel bir kızı olduğunu kolculardan işitir işitmez zihninde izdivacı kurar hatta o gece bermutad akşamüstü odasında bir iki kadeh çaktıktan sonra kolcubaşığı yanına çağırır. Uzun uzadıya bir mukaddime yaparak Suphi Efendi'nin kızına talip olduğunu söyler (...)Bu fasıl gece işret âleminde de devam eder" (s. 127-128).

İçkinin tesiriyle Recep Efendi, Suphi Efendi'nin genç hanımı Safvet Hanım hakkında da uygunsuz sözler söyler ve gerçek yüzü ortaya çıkar. Recep Efendi'nin odasından kopan büyük gürültü memlahadaki herkesin oraya toplanmasına sebep olur. Görünen manzara şudur. "Dağ gibi bir Türk" olan kolcubaşı Mehmet Ağa, Recep Efendi'nin Safvet Hanım hakkındaki sözlerine hiddetlenmiş onu dövmetedir, zorla elinden alırlar. Recep Efendi ise "zil zurna sarhoş"tur ve olanların farkında değildir.

Bu genç kâtibin ahlâksızlıkları bununla da sınırlı değildir. Bir zaman sonra Suphi Bey'e "Şam rüsum-ı sitte memurlarından"⁹ iki kişi bir mektup gönderir. Bu mektupta, "Rica ederiz, sizin kâtip Recep Efendi'ye anlatınız. Genç haremini bu

⁹ Osmanlı idaresinde Düyun-ı Umumiye'ye bırakılmış altı vergi

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

rada bıraktı. Aradan aylar geçti. Hâlâ oraya aldırmadı. Bu kadın şimdi saika-i sefalet ile her fezâhatı irtikab ediyor. İş namusa intikal ediyor. Bize de dokunuyor. Kendisine üç defa yazdık, cevap vermedi. Şam'ın hâli malumdur, sonra dillere destan olur" (s. 131) denmektedir.

Recep Efendi'nin Şam'daki hanımının sonu ne olmuştur bilinmez ama, Suphi Efendi'nin genç eşi Safvet, küçük kıza kuşpalazına yakalanıp öldükten sonra ele avuca sığmaz olmuş, Seher'in evlenmesini Suphi Bey'in tamamen yaşlanıp sinir hastası olmasını fırsat bilerek kolcu Hasan ile ilişkiye girmiştir. Suphi Efendi'nin ölümünden hemen sonra Hasan'la birlikte Şam'a gitmiş, "Bir zaman şöhret almış (...) şahid-i bazar" olmuştur (s. 194).

Kızının bir an önce evden gitmesini isteyen Suphi Efendi nahiyeye yeni gelen müdürün oğlu ile Seher'i evlendirmek ister. Genç kız delikanlıdan hoşlanmazsa da kabul etmek zorunda kalır, fakat damat ve annesi düğünü geciktirmektedirler. Bir süre sonra ortaya çıkan bir gerçek başka bir ahlâk zaafiyetinin örneğidir. Yirmi yirmi beş yaşlarında olan bu genç sefâhet âlemine dalmış ve bir sene önce Kastamonu civarlarında iken frengi hastalığı kapmış, orada kısmen tedavi edilmiş olsa bile geldikleri "bu memlahada, bu çölde" böyle bir hastalığın tedavisi mümkün olmamıştır. Dostlar Suphi Efendi'ye durumu bildirirler, Safvet Hanım ısrarla evliliğin gerçekleşmesini ister; fakat hastalık gözle görünür hâle gelmiştir. Dedikodular yayılır ve Safvet Hanım bile Seher'e acır, evlilik gerçekleşmez.

Tedmür Harabeleri, Şam, Halep gibi merkezî yerleşim yerlerine uzaktır, fakat olayların yaşandığı yer Tedmür Harabeleri'ne çok yakındır. Bütün bu olumsuzluklar da göz önünde bulundurulursa bu memlahanın Osmanlı memurları için bir sürgün yeri olduğu söylenebilir.

Seher'in çok sevdiği küçük kız kardeşinin hastalanması ve uygulanan tedavi bir nebze de olsa memlehadaki hayatı yansıtır. Küçük kız hastalanınca aile ilk önce bildikleri yöntemlerle tedaviye çalışmış, hasta iyileşmeyince doktor çağırılmıştır. Doktor, "zaman-dide bir berber"dir, gargara verir, bir

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

parça neşter vurur fakat çare olmaz. Bunun üzerine “Araptan bir hekim” getirilir, “Urbanın verem-i sadr.. gibi büyük hastalıklar için başlıca ilacı da ‘keyy’ yani dağlamaktır (s.145). O da bir çare olmaz ve Nevber ölür.

Seher’in zaman zaman Harabeler’de gördüğü “Fevc fevc gel(en) ve yine çöle doğru süzülen” Araplar bu sosyal yapının bir başka unsurudur. Bu kesim; yaşadıkları, işittikleri karşısında bulunduğu ve ayrıldığı çevreden nefret eden Seher’in bakışıyla anlatılmış, yaşamlarının ayrıntısına inilmemiştir. Seher, uzaktan takip ettiği Araplardan bir genç ile bir gün Tedmür Harabeleri’nde göz göze gelir. Bu genç, nahiye yakınlarında çadır kuran Şeyh Sa’tan’ın oğludur. Oldukça zengin ve belli ki nüfuz sahibi olan bu Şeyh, adamlarını gönderip nahiye müdürünü çadırına çağırılmış ve Seher’i oğluna istemiştir. Kızını çöle göndermek istemeyen Suphi Efendi, önce karşı çıkmışsa da, teklif edilen paranın cazibesi ve Safvet’in ısrarlarına karşı koyamamış gözyaşları içerisinde kızının da rızasını alarak Seher’i bu Arap gence vermiştir.

Çölde Bir Sergüzeşt’e, tahkiyeli eser tekniği açısından bakılınca birçok eksiklerle veya acemiliklerle karşılaşılacağı kesindir. Fakat bu eserde, merkezden çok uzakta, çöl ortasında adeta sürgün yeri olan bir mekân vardır ve bu sayede 1890’lı yılların hemen başında, bu uzak mekânı bir görgü tanığının ifadesiyle tanırız. Ayrıca, merkezden uzaklaştırılmış, sürgüne gönderilmiş bir Osmanlı aydınının gözüyle Tedmür Harabeleri’ni görürüz. Anlatılan olay belki bu memlahada yaşanmamıştır; fakat bu mekân ve olay gerçektir, Ali Kemâl, ilk gençlik yıllarında buralarda bulunmuştur.

Çölde Bir Sergüzeşt’i taşradan merkeze bakış olarak da değerlendirebiliriz. Yazarın insafı elden bıraktığı bu değerlendirmede karşımıza, sosyal ve manevi açıdan çökmüş bir İstanbul çıkar.

İki Hemşire

Ali Kemâl’in, Halep yaşantısından izler taşıyan diğer eseri de *İki Hemşire*’dir. *İki Hemşire*’de Halep’in sosyal hayatı,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

bu hayattaki tezat ve çarpıklıklar, ikisi gayrimüslim dört genç kızın çevresinde müşahit bir bakış açısıyla anlatılmıştır. Ali Kemâl'in "Bu hikâye hayal üzerine örülmüş, dokunmuş bir hakikattir" (Ali Kemâl 1329, 7) dediği, bu tip vakaların her zaman geçmesinin mümkün olabileceğine dikkat çektiği, söze kuvvet vermek için vakaları genellikle nefesine irca ettiğini bu sebeple bir parça hayâl olduğunu fakat her durumda bu tarz olayların mutlak yaşanmış olduğunu söylediği bu eserde, Halep'in üç farklı yüzüyle karşılaşırız. Bunlardan birisinde Halep'te görevli olarak bulunan gayrimüslim aileler ve onların tertip ettiği davetler anlatılır. Diğerinde ise sefalet içerisinde yaşayan, kenar mahallelerde oturan, cahil ve hayattan beklentisi olmayan insanlar karşımıza çıkar. İçlerinde Halep'e sürgün edilmişlerin de bulunduğu içki ve kumar âlemine dalmış gençler Halep'in anlatılan diğer yüzüdür.

İlk iki kesim, romandaki genç kızların sergüzeşterleri merkez alınarak karşılaştırmalı olarak anlatılmıştır. Genç kızların ikisi Şerife ve Zennube sefalet içerisinde yaşayan muhitten, gayrimüslim olan Viva ve Silvia da Halep'te bulunan yabancı devlet görevlilerinin bulunduğu muhittendirler.

Romanda güzelliği, hayata karşı vurdumduymazlığı ve tecrübesizliği ile Şerife ön plana çıkarılmıştır. Ablası Zennube ise kardeşine aşırı düşkün, yaşadıklarına karşı daha temkinli fakat kadere boyun eğen birisidir. Hayatlarını kendileri kazanmak zorunda bırakılan bu iki kardeşe kader, çok zalim davranmıştır. Farklı bir dünyada yaşayan Viva ve Silvia'nın çevresindekilere karşı ne de hayata karşı bir sorumlulukları olmuştur.

Yazar bu dört genç kıızı, beş on dakika arayla, Halep'in en "ferahfeza" caddesinde görür. "Yolun şarkında" gördüğü birbirlerine çok benzeyen ve çok güzel olan bu genç kızlar yazarda mutlulukla dolu bir iz bırakırlar. Kısa bir süre sonra "yolun garbında" gördüğü kervan ise çok farklı bir dünyayı yansıtmaktadır:

"Önde iki üç kişi mütevekkilane yürüyorlardı. Onların ortalarında pek lâgar bir eşek var idi. Arkalarından üç hayvan geliyordu.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Hayvanların üzerlerine şilteler serilmiş, her hayvana bir kadın binmişti.. O derece yorulmuşlar, öyle meşakk-ı seferle perişan olmuşlardı ki bu bîçarelerin çarşafı darmadağın olmuş, yüzleri izar-ı istitardan sıyrılmış, çıkmıştı, yalnız bir parça tülbent saçlarını –o da kısmen- örtüyordu” (s. 13-14).

Kervandaki iki genç kız herkesin olduğu gibi yazarın da dikkatini çeker, herkes onları takibe koyulur, yazar da genç kızları takip edenlerin arasındadır; fakat onu bu gruba katan genç kızlardan duyduğu ve kendisini kederlendiren sözlerdir. Yazar bu sözleri açıklamaz, işittikleriyle ilgili şu yorumu yapar:

“Beşeriyetin bir derece-i elemnâkı vardır ki ebnâ-yı beşerden biri, ale'l-husus bir kız, bir bedia-i tabiat o menzileye düşerse bu felakete her kalb-i hayrhâh acır, ağlar...” (s.15) .

Okuyucu, yazarla beraber bu genç kızların buldukları mekânlara gider, hayat tarzlarını takip eder ve zaman zaman da yazarın yorumlarıyla karşılaşır. Bu yorumlar, Şark-Garp karşılaştırmasından, toplumsal duyarsızlığa, sefalet kadar geniş bir yelpazede yapılır. Kahramanlar birbirinden çok farklı ortamlarda ve mekânlarda yaşarlar, bu da Halep'te iki farklı dünyanın var olduğunu gözler önüne serer. Eserde mekân-şahıs ilişkisine önem verilmiştir fakat mekân romandaki kahramanların üzerinde değil, anlatıcının üzerinde etkilidir. Kahramanlar adeta bu mekânları benimsemişlerdir ve başka alternatif düşünmezler. Sanki aynı şehirdeki farklı dünyalardan haberdar değillerdir. Halbuki anlatıcı mekânlardan etkilenir ve aynı şehirdeki farklı dünyaları karşılaştırmayı şahısların yanı sıra bu mekânlar vasıtasıyla da yapar. Ali Kemâl'in Halep'te bulunduğu ve anlattığı yerlerde bulunmuş olması ihtimalinin yüksek olduğu düşünülürse anlatılan yerlerin gerçekliği de ortaya çıkacaktır.

Olaylar yazarın bu genç kızları görmesinden yaklaşık bir yıl sonra başlar. Yazar, “Mütemevvilân-ı efrencten bir tacirin konağı”ndaki (s.20) bir toplantıya davet olunmuştur. Konağın büyük salonuna “fevc fevc madamlar, matmazeller,

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

mösyöler" gelir; orada, bir yıl önce gördüğü, şen, mutlu sarı giysiler içindeki genç kızları bu defa mavi giysiler içerisinde görür. Gelen her misafir takdim edilir, raks ve müzik başlamadan önce herkes istediğiyle görüşür. Ev sahibesi, edebiyata meraklı olduğunu bildiği yazarı yine edebiyatla ilgilenen bu bayanlarla tanıştırır. Özellikle büyük olan Viva, yazarı etkiler, Loti'den, *Aziyade'*den bahsederler. Sözü "hakikuyun"a getiren yazar, genç kızın bu konuya yabancı olduğunu öğrenir. Toplantı, piyanodan yayılan müzikle devam eder, dansa kalkılır, şarap içilir. Sabaha yakın biten bu toplantı tam anlamıyla Avrupa'dır ve yazar burada çok güzel vakit geçirmiştir.

Yazar bu toplantıda gördüğü genç kızlarla, "Konso-loslardan birinin hanesinde yazın haftada bir kere öğleden sonra" (s.52-53) yapılan daha çok kadınların katıldığı, Fransızca, Rumca, Arapça şarkıların söylendiği toplantılarda sık sık karşılaşır. Toplantıların yapıldığı salonlar, bahçeler Halep'in müreffeh, güzel cephesidir ve sadece bu toplantılara katılan güzel giyinmiş bayanlar değil, mekânlar da yazarın hoşuna gider, "Güzel bir meşçereye nâzır müreffeh bir salon, sakıftan zemine kadar pencereler, ağaçların büyük büyük dallarıyla kuşanmış geniş geniş balkonlar, sağda solda güzel güzel giyinmiş güzel güzel kadınlar, kızlar hoşuma giderdi, ruhuma bir inbisat, bir neşe verirdi. Bazen gurub yaklaşırken perdeler kaldırılır, pencereler büsbütün fora edilir, akşamın sükûn ve sükûtuyla, ağaçların sedâ-yı ihtizazı samiaya daha güzel intibak eder, hele hazin hazin samt-ı guruba yaklaşan mihr-i münirin o bîtab şuâtı yeşil yeşil dalların, budakların arkasından geçtiği için değil, fakat parlak simalara aksettiği için bana pek güzel gelirdi." (s. 53) sözleriyle hayranlığını dile getirdiği bu mekânlar içinde yaşayanlar, yaşanılanlarla birlikte yazarı etkiler.

Bu güzellikler yazarı diğer iki kızı düşünmeye iter. Talihin çok cimri davrandığı o genç kızlar ne yapmaktadırlar? Bu sorunun cevabı "evcâ'-ı zamaneyi zevk ve sefahetle" teskine çalışan arkadaşındadır. Ona gider, haklarında bilgi alır, arkadaşının, birlikte, o genç kızları ziyaret etme teklifini biraz tereddütten sonra kabul eder. Şimdi Halep'in başka bir yüzüyle karşı karşıyadır:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

“Akşam yemeğimi yedim, odama çekildim, düşünüp dururken uşak geldi. (...) Bey sizi istiyor dedi. Dışarı çıktım. Bir müddet mübahaseden sonra kırbacımı aldım. Arkadaşım ile beraber biz bize yola revan olduk. Halep’i bir baştan bir başa dolaştık. Rast geldiğimiz bildiklere refikim müstahzaratındaki yalanlardan bir sürüsünü söylerdi. Nihayet bir kahvenin yanından saptık. Epeyce yürüdük. Yol gayet fena idi. Bozuk kaldırımlar, çukurlar o zulmet içinde adeta birer hail oluyordu. Döne dolaşa diğer bir dar sokağa geldik. Sokağın başında birkaç kişi oturmuş nargile içiyorlardı. Bize dikkatli dikkatli baktılar. Ben utandım, korktum, durdum. Refikim bana cesaret verdi. Yine yürüdük. Ah o dar sokaklar! Ne müthiş bir geçit idi. Ön karanlık, arka karanlık! Sağ taraf duvar, sol taraf duvar. Sokağın dibine doğru yaklaştık. Meydana yine taş yığınları, lağım bozuntuları çıktı. Yine türlü tehlike ile oradan geçtik. Sağ kolda daha dar bir sokak vardı. Oraya saptık. Arkadaşım ilerledi ikinci kapıyı sarstı, kapı açıldı. Biz girdik” (s. 35-36).

Bu dar sokaklar, Halep’in “ferahfeza” caddesinden çok farklı bir dünyayı temsil etmektedir. Geldikleri ev ise yazarın katıldığı davetlerin verildiği evlere hiç benzemez:

“Bir ev ki maazallah girdabdan beter.. Daha sonra bir havlu! Bir herif, bir ihtiyar havlunun ortasında bizi karşıladılar. Sağ cihette bir odaya aldılar. Oda epeyce dōşeli.. Duvarda mütaaddid küçük küçük lambalar muallak..Minder üstünde üç dört kitap var. Bir tarafta bir zil, bir darbuka atılmış. Cepheye de bir torba içinde bir ud asılmış duruyor. Hücrede bir sürü kahve fincanları, tepsileri var. Kapının yanında da bir yığın yatak! Girdik, mindere oturduk. Bu hâl beni düşündürüyordu” (s. 36).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Bir süre sonra yanlarına, kaşlarına simsiyah bir rastık sürmüş, gözlerinde ebedî bir sürmeye mâlik, ellerine kırmızı kınalar koymuş bir genç kız gelir. On altı on yedi yaşlarındaki bu kız, yaklaşık bir buçuk yıl önce Halep'in o büyük, ferahfeza caddesinden "tavr-ı aşüftegî" ile geçen genç kızların küçüğü olan Şerife'dir. Yine güzeldir, fakat gözlerinin altı kararmıştır. Genç kız, misafirleri eğlendirmek için oynar, ara sıra oynarken dilini çıkarır, belini büker ve zenci cariyelerin taklidini yapar. Bir süre sonra arkadaşının ısrarıyla odaya bir genç kız daha gelir ki bu da büyük olan Zennube'dir. Yazar, bulunduğu ortamdan hiç hoşlanmamıştır. Oradan ayrılır, birkaç gün sonra arkadaşından bu genç kızların Şam'dan geldiklerini, anne ve babalarını küçük yaşta kaybettiklerini ve halalarının yanında büyüdüklerini, ismi Rakibe olan bu kadının kötü yolda olduğunu, Şam'da uzun bir süre meşhur olduktan sonra bir ara hapishaneye de düştüğünü, oradan kurtulmak ve artık kazanmadığı paralara yeniden kavuşmak için bu kızları, seyahat maksadıyla oradan geçen ya bir lord veya kont ya da bir mösyöye pazarladığını, kızların da şöhret bulduğunu, fakat ne de olsa akrabalarının orada bulunması sebebiyle Rakibe'nin Şam'da bulunmaktan korktuğu için Halep'e geldiklerini öğrenir.

Yazar bu kızların çevrenin bir ürünü olduklarına dikkat çeker. Şerife'yi de gerek genç olmasının verdiği bir pervasızlıkla, gerek soyaçekimden gelebilecek bir özellikle böylesi bir yaşantıya daha yatkın olarak gösterir. Nitekim, kendisine yazarın arkadaşının yaptığı evlilik teklifini de yaşadığı hayat tarzından memnun olduğunu söyleyerek reddetmiştir. Halep'te buldukları bir yıl içerisinde Şam'dan geldikleri için çok dikkat çekmişler ve meşhur olmuşlar, özellikle Şerife için kavgalar yapılmış, hatta onun için şiir yazılmış, her iki kız da tehlike atlatmıştır. Yazar, bu iki genç kıza acıdığı kadar arkadaşına da acır, çünkü absent¹⁰ içmeye başlamıştır, bu da çok tehlikelidir. Şerife'nin bir yıllık Halep macerası anlatılırken, böylesine bir hayatın içinde olanların ne kadar sömürüldüklerine, en yakınlarının bile onlara ne gözle baktığına, aynı ortam

¹⁰ Yeşil Peri, ölümcül bir içki

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

içerisindeki delikanlıların da aslında aldandıklarına dikkat çekilir.

Halep'in bir yakasında bunlar yaşanırken diğer tarafta danslı toplantılar devam etmektedir. Bu toplantılarda yapılan dedikodulardan Viva'nın Belçika'da tahsil görmüş bir genç tüccarla nişanlanacağını öğrenir. Viva, bu gençle akşamları atla yaptığı kır gezintileri sırasında tanışmıştır. Böylece yazar okuyucuyu yine bu âleme götürür. Bu haber, Viva'ya karşı duygusal yakınlığı olan anlatıcıyı çok etkiler ve evine dönerken "Halep'in dört tarafını ihata eden mezarlıklardan en kesifine" dalar, orada "hem mevkie hem hâline pek *muvafık düştüğü için*" (s. 58) Ekrem'in bir şiirini okur. Bu şiir "Yakacıkta Akşamdan Sonra Bir Mezarlık Alemi"nden bir benttir (s. 58-59).

Şerife'nin durumu ise toplumsal çarpıklıkları yansıtmaya devam etmektedir. Oturdukları evin sahibi ellerinden bütün paralarını almaktadır, fakat başkabir eve taşınamazlar çünkü, kimse onlara ev vermez, zaten böyle bir yaşantıyı sürdürürebilmek için ev sahibinin nüfuzunu kullanmaktadırlar. Yine de Rakibe bir yolunu bularak kızları bu evden kaçıır, yeni evi herkesten gizler, kimseleri bu eve kabul etmez, önceden kendisi görmek kaydıyla Şerife ve Zennube'yi isteyenlerin yanına götürür. Bu arada bir ağa Şerife'yi tamamen sahiplenmiştir, "Hatta zahiren uşağına nikâh edip büsbütün evine almak istemektedir" (s. 63). Rakibe ise genç kızı yine gizli gizli başkalarıyla görüşürmektedir. Bu arada Şerife'nin hamile olduğu anlaşılır, bebeği düşürmek için Yahudi ebe getirilir. Uğraşılar hep boşunadır, çünkü bu eziyetlere bedeni dayanamaz ve Şerife ölür. Arkadaşına bu haber geldiği zaman yazar da yanındadır.

Çok sönük fakat Zennube için çok acı olan cenazenin kaldırılması işlemleriyle yine Halep'in sefalet kokan semtlerine gidilir. Şerife'nin cenazesi basık, küçük bir evdedir. Kabristan'a gitmek için "Bâb-ı Antakî'den çıkılır, Frenk mahallesinden geçilir, bu arada sık sık çalan kilisenin çanı, yazarın aklına Viva'nın düğününü getirir. Tabutu taşıyanlar beş altı kişidir, bir ara onlara erbâb-ı ittikaya benzeyen iki üç kişi daha katılır, "âdet-i kadime-i İslamiyeye ittibaen" tabutu takip ederler, bir süre omuzlarında taşırlar, o civardaki küçük

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

bir mescidde kılınan namazda bulunurlar. Zennube, kardeşinin mezarından ayrılmak istemez. Rakibe'yi ve arkadaşının uşağı Karabet'i orada bırakarak ayrılırlar, acılı ablanın feryatları devam etmektedir. Gün, öğleye yaklaşmaktadır, çan sesleri hâlâ gelmektedir ve kiliseden çıkan kalabalık yüzünden oradan geçemezler. Fevkalade süslü bayanların bulunduğu bu topluluk Viva'nın düğünü için gelmiştir (s.66-73).

Yazarın arkadaşı bu ölümden çok etkilenecek zaten müptela olduğu içkinin yanı sıra kumar da oynamaya başlayacaktır. Onun katıldığı bir kumar partisi, okuyucuyu, Halep'in romanda çok az anlatılan bir başka yüzü ile karşılaştırır. Yazarın anlattığı bu partiyi gerçekten gözlemleyip gözlemlemediğini net olarak belirtmek mümkün olmasa da o partiye gitmesine sebep olan ve kendisini "Fikir ve zekâsını en ziyade takdir ettiğim rüfekadan biri evcâ'-i zamaneyi zevk ve sefahetle teskine çalışırdı" (s. 33) dediği arkadaşı bu gruptandır ve yazarın romanın iki kahramanı Şerife ve Zennûb ile tanıştırmıştır. İsmi verilmeyen ve eserin sonunda intihar eden bu genç Ali Kemâl ile Halep'e sürülen Fahri'den ilham alınarak çizilmiş olmalıdır. Çünkü, Ali Kemâl'in *Ömrüm'*de (Ali Kemâl 2004, 180) anlattığı Fahri'nin ölümünden bir süre önceki durumu ve ölüm şekli, romanda, benzer ifadelerle, arkadaşının ölümünün anlatıldığı bölümde tekrar edilmiştir (s. 92).

Bir zabıt, üç kâtibin bulunduğu bu kumar partisini zabıt kazanmıştır ve tebdil-i hava için Beyrut'a gidecektir, parasını kaybedenlerden birisi çocuklarının küpesini satmıştır, bir başkası (muhtemelen o da Halep'teki bir başka sürgündür) güç bela bulduğu borç paranın bir kısmını İstanbul'daki çocuklarına göndermeyi planlamaktadır, fakat ellerinden bir şey gelmez. Kumarda kaybetmişlerdir ve bu kederi içkiyle telafi etmeye çalışırlar. İçki tükenince absent içmeye başlarlar, Halep'in geç vakitlere kadar açık olan eğlence yerlerine gitmeye karar verirler. "Yamandır bu Halep yaman" (s. 90) cümlesi şehrin eğlenmek isteyenlere büyük imkânlar sunduğunun ifadesidir.

Yazar, "Bir gün kale altından giderken" (s.91) rastladığı Rakibe'nin ısrarı üzerine onun yeni evine gider, yine basık bir

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

mahalde ve harap bir evdir. Zennube hastadır ve hâlâ kardeşinin yasını tutmaktadır. Yazar, onun öksürük seslerine dayanamaz, oradan uzaklaşır; fakat kulaklarından o sesler gitmez, yazıhanesine geldiği zaman masasının üstünde süslü bir davetiye görür. Bu Silvia'nın düşün davetiyesidir.

Bu romanındaki mekân ve şahısları *Ömrüm'*deki bazı ipuçlarıyla biraz daha netleştirmek mümkündür.

Mesela, Ali Kemâl, Halep için Suriye'nin en parlak şehridir, der ve "Fakat Halep'in bir kusuru varmış. Şehir eski ve basık mahallerde kapanmış kalmış. En açık, en güzel cihetlerine doğru ilerleyememiş: Cemil Paşa bu ahvâli nazar-ı itibâre alarak Halep şehrini en havadar tarafından, İskenderun'a doğru tevsî eyler (genişletir), Cemile Mahallesi'ni tesis kılar. 'Bâbü'l-ferec' dedikleri eski şehrin kapısından itibaren büyük bir cadde açar ki, tâ İskenderun yoluna iltihak eder." (Ali Kemâl 2004, 172) diyerek Halep'in geniş bir caddesini anlatır. Muhtemelen bu cadde, eserin başlangıcında, yazarın dört genç kızı gördüğü ve Halep'in en ferahfeza caddesi dediği caddedir.

Eserdeki anlatımla Halep, okuyucuda birbirinden tamamiyle kopuk farklı dünyaların yaşandığı bir yer izlenimi bırakır. Nitekim *Ömrüm'*deki, "Tuhaftır, o diyarda Musevî, Hıristiyan, Müslüman bu üç sınıf halk birbirinden mümkün merteye ayrı yaşardı; yek-dîgeriyle pek münasebette bulunmazdı. Taassup, her taraftan taassup o cemaatleri birbirinden küllî ayırırdı. Halep'den olmayanlar, Müslüman ve gayr-i Müslüman olsunlar, bu merteye mutaasıp değildiler, birbiriyle daha ziyade ihtilât ederlerdi." (Ali Kemâl 2004, 198) sözleri bu izlenimi destekler gibidir.

Yazarın Viva ve Silvia ile tanıştığı, sohbet ettiği davetleri tertip edenler o yıllarda debdebeleri ile meşhur olan İngiliz Konsolosu Mösyö Jego, Rusya Konsolosu Pakimayanski olabilir:

"İtalya, Fransa, Rusya, İngiltere, bir dereceye kadar Almanya gibi düvel-i muazzamanın (büyük devletlerin) resmî, meslekten yetişme, memleketlerinden gelme memurları, şehbenderleri vardı. Böyle bir şeh-

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

bender o muhitte büyük bir şahsiyet idi. Vâlî ile omuz öpüşürdü, ekseriya güzel bir kâşâne, bir şehbenderhâneye mâlik idi. Mükemmel davetler, müsamereler verirdi. Bizim zamanımızda İngiltere ve Rusya şehbenderlerinin böyle debdebeleri pek ziyade idi. İngiliz Konsolosu Mösyö Jego, Rusya Konsolosu Pakimayanski idi. Her ikisi de Şark, galiba Rum neslinden iki hemşîreyi tezevvüc etmişlerdi (evlenmişlerdi). Bu kadınlar son derece güzel, nazık, terbiyeli idiler. Haftada bir gün ayrı ayrı bütün Halep ekâbirini kabul ederlerdi. Musikîlerle, müsamerelerle, hattâ ziyafetlerle eğlendirirlerdi. Hâsılı bu ecânibin (ecnebîlerin) sâye-i şetaretinde o şeh-i kadîmde bir Avrupa hayatı yaşanabilirdi. Yerli ecnebîler de bu vâdîde öbürlerinden geri kalmazlardı (Ali Kemâl 2004, 196-197).

Ali Kemâl, Halep'teki toplantılardan, davetlerden söz açarken tanıştığı bayanlara genel olarak yer vermiş, özel kişi veya kişilere işaret etmemiştir. Halbuki Cenevre'de kaldığı pansiyonda tanıştığı, dans ettiği ve duygusal bir yakınlık hissettiği Mademoiselle Rozenschild isimli bir Rus bayan vardır (Ali Kemâl 2004, 117-122). Muhtemelen *İki Hemşire*'deki Viva, birçok açıdan Mademoiselle Rozenschild'ı yansıtır.

Sonuç Olarak

Taşraya açılan, hikâye türündeki ilk eserimiz, şimdilik, Ahmet Midhat Efendi'nin *Bir Gerçek Hikâye* isimli eseridir. Akdeniz'de bir ada köyünde Türkçe bilmeyen bir Rum kızı ile oraya jandarma olarak gönderilen Rumelili bir delikanlının aşk maceralarının anlatıldığı bu hikâye 1876'da yayımlanmıştır (Özön 1985, 173). Nabîzâde Nâzım'ın 1891'de yayımlanan ve kahramanının bir çift öküz alma hayalleri etrafında şekillenen *Karabibik* isimli eseri de, yazarının "roman" olarak adlandırmasına rağmen uzun hikâyedir (Andı 2006, 9). Her ikisinde de mekân "köy"dür.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

Taşraya açılan roman bahsinde karşımıza Ahmet Midhat Efendi'nin yukarıda sözü edilen *Bahtiyarlık*'ı çıkar. Bu eser, 1885'te neşredilmiştir.

Paşabey-zâde Ömer Ali Bey'in *Türkmen Kızı*¹¹ isimli eseri ise bu sahada çok daha farklı bir yere sahiptir; çünkü bu eser, taşraya açılmanın yanı sıra bir köy romanında olması gereken bir çok özelliğiyle dikkat çekmektedir. Kumru isimli bir Türkmen kızının aşkını, bu aşk yüzünden kendisinin ve ailesinin başına gelenlerin anlatıldığı bu eserde yine köy hayatı vardır. Ayrıca kahramanlar bu yaşantının içinden seçilmiştir ve yazar bu hayatı tanımaktadır¹².

Ali Kemal'in *Çölde Bir Sergüzeşt* ve *İki Hemşire* isimli romanları taşraya açılmıştır; fakat bir köy romanı değildir. Yazar da, köy hayatını anlatan bir eser yazma iddiasında değildir. Bu açıdan, yukarıda söz konusu edilen eserlerden farklı bir yerde durmaktadır. Yazarın gayesi zaman zaman ifade edildiği gibi, etkisinde kaldığı, şahit olduğu iki değişik olayı okuyucu ile paylaşmaktır. Bunun ibret verici bir yönü olacağını da düşünür.

Ayrıca mekan ve bunun sonucu olarak sosyal yapı açısından Ali Kemâl'in eserleri, diğerlerinden oldukça farklıdır.

Çölde Bir Sergüzeşt ve *İki Hemşire*'de yerli halktan daha çok sürgün edilmiş devlet memurları karşımıza çıkar ve devlet memurlarının yaşantısı pek iç açıcı değildir.

Bu iki eserde, merkezden sürgün edilen, bir Osmanlı aydınının taşraya bakışı vardır. Yazar, bütün olumsuzluklara karşın, mekânı ve insanları anlatırken sevecen bir üslup kul-

¹¹ Paşabey-zâde Ömer Ali, *Türkmen Kızı* (Haz. M. Kayahan Özgül), Zağnos Kültür ve Eğitim Vakfı, Balıkesir. Eserin başlangıcında köy romanı kavramını irdeleyen ve Türkmen Kızı'nın bu alandaki yerini belirleyen ayrıntılı bir değerlendirme yazısı bulunmaktadır.

¹² Kayahan Özgül, "İlk Köy Romanımız Türkmen Kızı (mı?)" başlıklı makalesinde taşraya açılan eserler için kullanılan "Anadolu romanı", "milli roman" adlandırmalarının 1930'dan sonra "köy romanı" tabirine yaklaştığını ifade ederek, bir köy romanının taşınması gereken özellikleri belirler ve Türkmen Kızı'nın bu anlamda ilk köy romanımız olarak değerlendirilebileceğine dikkat çeker (Özgül 1998, 280-291).

lanmış, dikkatini çeken meselelerde yorumlar yapmış fakat suçlamamıştır. Necati Mert, Refik Halit'in sürgün hikâyeleri için "Hikâyeleri de, gördük, türün izin verdiği ölçüde muhaliftir." (Mert 2000, 81) der. Ali Kemâl'in romanları ise, taşraya bakış açısından bir muhalifin eseri olarak görünmez.

Ali Kemâl, eserlerin ikinci baskısına yazdığı "Bir İki Söz"de, İki Hemşire'yi, "edaca da müeddaca da bir parça tıflâne, bu eserdeki hatıraları da sathi bulur. İkinci baskı için gözden geçirince hem şahıs hem de muharrir sıfatıyla kendisini pek çok değişmiş olduğuna hükmeder (s. 3).

Yazar, Çölde *Bir Sergüzeşt*'in şahıslarını ve hatıralarının izlerini aradan yıllar geçmesine rağmen hâlâ hisseder.

Yine, 'Bir İki Söz'deki ifadelerle göre, eserlere konu olan olaylar o yıllarda kendisine fevkalade gelmiş, fakat yaşadıklarından sonra bu olaylar pek hafif ve sönük kalmıştır (s.5).

Ali Kemâl, bu hikâyelerin nazar-ı intibaha hizmet edeceğini düşünür.

Bu eserler roman türü açısından ise çok önemli örnekler değildir ve hatta Yahya Kemâl'in ifadesiyle "yavan ve ace-micedir." (Beyatlı 2006, 64)

KAYNAKÇA

ACEHAN Abdullah, "Tanzimat Fermanı'ndan Bugüne Edebî Sürgün", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 22, (2007), s.9-27.

Ali Kemâl, *Bir Safha-i Şebâb*, Matbaa-i İkdâm, 1329.

Ali Kemâl, *Ömrüm*, (Haz. M. Kayahan Özgül), Hece Yay., Ankara, 2004.

BEYATLI Yahya Kemâl, *Siyasî ve Edebî Portreler*, YKY, İstanbul, 2006.

CEYHUN Demirtaş, *Türk Edebiyatındaki Anadolu*, Sis Çanı Yay., İstanbul 1996.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*

- ÇANKAYAMücellidođlu Ali, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler II.Cilt**, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.
- ÇETİŞLİ İsmail, **Edebî Akımlar**, Akçağ Yay., Ankara, 2003.
- Ebuzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar Tarihi Birinci Cilt**, Kervan Yay., İstanbul 1973.
- GÜRSOY (ALTUNİŞ) Belkıs, **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi C. 5**, Dergâh Yay., İstanbul 1982, s.9.
- İNAL İbnülemin Mahmut Kemâl, **Son Asır Türk Şairleri, C.2**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1988.
- MERT Necati, "Refik Halit'in Muhalifliği, Sürgünlüğü ve Merkez-Taşra Açısından Hikâyeleri", **Bilgi: Sosyal Bilimler Dergisi Cilt 2**, S. 1(2000) , s.59-82.
- Nâbizâde Nâzım, **Karabibik** (Haz. M. Fatih Andı), 3F Yay., İstanbul 2006
- OKAY Orhan, "Türk Romanına Köy Mevzuunun Girişinde Unutulan Bir İsim: Ahmet Mithat Efendi" **Sanat ve Edebiyat Yazıları**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s. 110-115
- ÖZEĞE M. Seyfettin, **Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu, C.1**, İstanbul 1971.
- ÖZGÜL Kayahan, "İlk Köy Romanınız Türkmen Kızı (mı?)", **Folkloristik: Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı**, Ankara 1998, 280-291.
- ÖZÖN Mustafa, **Türkçede Roman**, (Haz. Alpay Kabacalı), İletişim Yay., İstanbul 1985.
- TANPINAR Ahmet Hamdi, **Edebiyat Dersleri**, (Haz. Abdullah Uçman) YKY, İstanbul, 2004.
- UZUN Mustafa, "Ali Kemal" **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.2**, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1989, s. 405-408.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4 / 1-II Winter 2009*